BHARATA MALLIKA’S

kārakollāsa

Critically Edited & Published by

Saṃskṛta Sāhitya Pariṣat
Calcutta

1924

PREFACE

The Karaka portion of Sanskrit Grammar is very lengthy and full of discussions. As it would be hard for young pupils to master this portion, teachers in tols, as arule, teach Sandhi, Shabda and Dhatu portions first. This process, though it is unavoidable, would delay the acquisition of the knowledge necessary for reading, writing and speaking Sanskrit; the teachers always try to meet this difficulty by giving at the outset an idea of the broad principles of the Karakas. In order to enable the student to easily obtain a fair knowledge of the Karaka chapter at the time when he reads the previous chapters, the great scholar, Bharata Mallika, composed this book. We, too have the same object in view in publishing it.

Within the short compass of a little more than one hundred verses Bharata has illustrated all the principles of the Karakas as are commonly accepted by almost all grammarians, without following any particular school of grammar. Excepting one or two cases (as in the discussion regarding the cause of the two objects of the roots, Duh, etc.) he has avoided discussion as far as possible. It seems to us that a student can gain an adequate knowledge of the Karakas even in less than two weeks' time, if he reads this book with a teacher.

Verses are more easily memorised than things written in prose (particularly the short Sutras). Hence the preceptors of the old ages made a large use of verses for this purpose. In the Mahabhashya many such verses composed by Bhaguri, Apishali and other old grammarians are found mention. The great grammarian Bhartrihari, composed his unique work, Vakyapadiya, in verse. Dashabalakarika of Durga, Vararuchi's Collection, and other similar works are also well known.

For the editing of this book we could secure only five manuscripts. The manuscript "(क)" was written in the Shaka year 1717, and was obtained from Pandit Dwarakanath Nyayashastri. The second one "ख" was also obtained from the same person. The manuscripts "ग" and "घ" were found in the library of the Sanskrit Sahitya Parishat, while the last one, "ङ" was lent to us by the Bangiya Sahitya Parishat. Of these the first one seemed to be the most correct, and hence we have mainly depended on that.

The Author.-- Bharata Mallika was Vaidya by caste. He was a much reputed teacher of his time. His forefathers lived in Srikhanda in the Burdwan Division. He opened a tol in Dhatrigrama on the Ganges and taught a large number of students there. He was a descendant of Harihar Khan who is held in high esteem by the Vaidyas on account of the nobility of the family. Bharata rose so much in the estimation of his countrymen on account of his pure habits, orthodoxy and learning, that he, though a member of the Ambastha caste, would get gifts and presents due to Brahmanas only. Up to this date the following works of his have been obtained :-

1. Upasargavritti
2. Ekavarnarthasamgraha
3. Comm. on Kiratarjuniya
4. Comm. on Kumarasambhava

5. Comm. on Ghatakarpara
6. Drutabodhavyakarana
7. Comm. on the same Drutabodhini
8. Dvirupadhvanisamgraha
9. Comm. on Nalodaya
10. Comm. on Naishadha
11. Comm. on Amarakosha Mugdhabodhini
12. Comm. on Bhatti Mugdhabodhini
13.Comm on Meghaduta
14. Chandraprabha, a description of Vaidya families
15. Ratnaprabha
16.Comm. on Shishupalabadha
17. Sukhalekhanam, a Sanskrit spelling book
18. Balabodhini
19. Ratnakaumudi, a medical work
20. Sarakaumudi, a medical work, and
21. Karakollasa

His commentary on the Bhattikavya is still largely used in Bengal. His commentary on the Amarakosha gives the best evidence of his depth of erudition. Raja Sir Radhakanta Deva Bahadur has, in his famous lexicon, Shabdakalpadruma, accepted in numerous places the etymological conclusions of Bharata. Before the publication of Mallinatha's commentaries Bharata's commentaries were mainly relied on by the students of Bengal. So the works of Bharata are objects of no little pride to us. It is very unfortunate that all his works, excepting the commentary on Bhatti, Chandraprabha, Ratnaprabha, and a portion of the commentary on Amarakosha are still unpublished. Our Parishat can undertake to publish all these works if it get pecuniary support from the public. It is a duty of all lovers of Sanskrit education, specially of the members of the Vaidya society, and we may hope that they will not neglect it long.

The time of the author- Mr. Aufrecht states in his Catalogus Catalogorum that Bharata mallika flourished one hundred years ago, but he adduces no evidence to support this statement. The editors of Vishvakosha infer from a verse* found at the end of a manuscript of Upasargavritti that Bharata Mallika was living in the Shaka year 1758. But both these conclusions are erroneous. Shabdakalpadruma of Raja Radhakanta Deva was compiled about seventy years ago, and so according to the above conclusions Bharata would be almost a contemporary of the Raja. However great a pundit may be, his opinions are never accepted, without dispute, as authoritative during his life time. In the lexicon of Raja Radhakanta Bharata's etymological conclusions have been accepted as authoritative. Hence it cannot be believed that Bharata and Radhakanta were contemporaries. There is also strong positive evidence in support of this view. In the library of the Sanskrit Sahitya Parishat we have found an old manuscript of Bharata's commentary on Amarakosha. At the end of this manuscript there is a verse, composed by Bharata himself, which runs thus:-

शरयुगलरसैकख्यातशाके घटेने
निजतनयसुखार्थं पाठकानां सुतृप्तये ।

व्यरचि भरतसेनेनेति या कोषटीका
लिपिमलभत सेयं लिङ्गसंग्राहकल्पे ।।

According to this verse, Bharata must have completed his commentary on Amarakosha in the Shaka year 1625(1703 A.D.) The style of the commentary shows that it is a product of his mature age, and it is also very likely that he wrote easier works in his youth and attempted more difficult works, such as this commentary, in his advanced years. So Bharata appears to have existed before 1625 Shakra year, the date of his composition of the commentary on Amarakosha, i.e., about the latter end of the 16th century of the Shaka era which corresponds to the middle of the 17th century A.D. A copy of the said commentary in the handwriting of his own scholarly son, Ramachandra Mallika, is in the library of the Sanskrit Sahitya Parishat. Calligraphists are of opinion that this writing is not less than two hundred years old. Another evidence is furnished by the genealogical tree of Bharata which is given below :-

Harihar Khan
|
Gopinath
|
Vanamali
|
Gouranga
|
Bharata
|
Ramachandra
|
Krishnarama
|
Ramarama
|
Ramajivana
|
Krishnajivana
|
Kevalarama
|
Rajakishore
|
Harinatha

|
Suryanarayana
|
Jyotirmaya (living).

This shows that Kaviraj Jyothirmaya Mallika who is still practising in Calcutta, is 11th in descent from Bharata. These persons were all long lived ; Harinatha Mallika died at the good old age of ninety-five. Kaviraj Jyotirmaya is about fifty now. For the sake of calculation twenty-five years are generally allowed for a generation. If we ignore that and allow twenty years for a generation still it must be admitted that Bharata flourished more than two hundred years ago.

Mr. Trailokyanaht Bhattacharya has quoted in his "Aitihasikaprabandhamala" the following verse from Sukhalekhana of Bharata-

कुलवितरणविद्यावैभवश्रेष्ठगोष्ठी
वरुहरिहरखानख्यातवंशप्रसूतः ।
विदितचरितधीरश्रीलगौरङ्गसूनु-
र्व्यधित भरतसेनो वालवोधार्थमेतत् ।।

and from this he has jumped to the conclusion that Bharata was the grandson of Harihar Khan. The absurdity of the conclusion is only apparent, and we cannot imagine how it has been committed. Bharata himself thus describes his descent in his Chandraprabha-

इति हरिहरखानस्यान्ववायं प्रसिद्धम् ।
जगति भरतसेनस्तस्य पुत्रप्रपौत्रः ।।
(Binodelal Sen's Edition p.33)

So, it is needless to enter into any further discussions on this matter. We have come to learn from Kaviraj Jyotirmaya Mallika that Kaviraj Binodelal Sen has, in editing Chandraprabha, relied on a manuscript written by Bharata himself. The last line of this edition runs thus-

"भरतमल्लिकस्य स्वहस्तलिखितपुस्तकसमाप्तिः ।
शकाब्दा १५९७ ।"

This statement also is in favour of our conclusion.

Both the titles, 'Khan' and 'Mallika', be speak a touch with the Mahomedan rulers. Bharata has mentioned that his family was वैभवश्रेष्ठ i.e. superior on account of riches; hence it may be presumed that his forefathers had amassed a large fortune and become famous by serving under the Mahomedan

Government. Though we tried our best we have failed to ascertain which of the five first obtained the title,'Khan' or 'Mallika'. We have known this much that Bharata was a court pundit of Raja Kalyanamalla of Bhurishreshtha; for Bharata gives the following account of himself in his Chandraprabha-

परो भरतमल्लीको द्विजवैद्याङ्घ्रिसेवकः ।
भूरिश्रेष्ठमहीपाल सभापण्डितविश्रुतः ।।
वैद्यानामाज्ञया यो अमुं कुरुते कुलपञ्जिकाम् ।
चकार चापरान् ग्रन्थान् द्रुतवोधादिकान् वहून् ।।

(p.32, Binodelal Sen's edition).

Mr. Aufrecht, too, has designated him as a client of Kalyanamalla. It is very probable that he was a court-pundit of the Bhurishreshtha Raj in his youth, and he came back in his old age to his native place and opened a tol in the village Dhatri. It will not be out of place to presume in this connection that one cannot compose a book like Chandraprapha until one is advanced in years. Supposing that he was fifty when he wrote Chandraprabha the time of his birth would be about (1597-50)-1547 Shaka year or 1625 A.D. The modern name of Bhurishrestha is Bhoorsuth Pargana. The Barendra Brahmana kings of this place are well known in the history of Bengal Kalyanamalla belonged to this dynasty. We would have a further evidence regarding the time or Bharata if the exact date of Kalyanamalla could be ascertained.

We beg to offer our heartfelt thanks to Pandit Dwarakanth Nyayashastri and to the Bangiya Sahitya Parishat who by kindly lending their manuscripts have made the publication of this work possible. We also offer thanks to Kaviraj Jyothirmaya Mallika who supplied us with much information regarding the opening of a tol by Bharata in Dhatrigrama, and other incidents relating to Bharata.

Janakinatha Sahityashastri.
Sanskrit Sahitya Parishad,
Shyambazar, Calcutta,

1st December 1924.

भरतमल्लिकविरचितः
कारकोल्लासः

त्रैलोक्यत्राणकर्तारौ नत्वा गौरीमहेश्वरौ ।
करोति कारकोल्लासं पद्येन भरतो भिषक् ।।१।।
कारकं स्यात् क्रियामूलं, क्रिया धात्वर्थ उच्यते ।।२।।
धातवस्त्रिविधा धीरैरुक्ताः, केचिदकर्मकाः ।।
सकर्म्मकात् कतिचिच्च द्विकर्मकाः ।।३।।
न साधयितुमोशा ये वस्त्वन्तरमकर्मकाः ।
सत्तामात्राद्यर्थकास्ते भुवादय उदीरिताः ।।४।।
त्राता भवति गोविन्दः, सदा भाति महेश्वरः ।
चित्ते *तिष्ठति मे शम्भुरेवमन्ये अप्यकर्मकाः ।।५।।
वस्त्वन्तरं साधयितुं समर्था ये सकर्म्मकाः ।
उत्पादनाद्यर्थकास्ते विज्ञातव्याः कृञादयः ।।६।।
केलिं करोति गोविन्दो, याति वृन्दावनं हरिः ।
राधां पश्यति कृष्णो अयमेवमन्ये सकर्मकाः।।७।।
कर्मम्मविवक्षया योज्या विना कर्म सकर्मकाः ।
हरिर्गच्छति हर्षेणेत्यादयो अपि प्रयुक्तयः।।८।।

दुहादीनां सहेतुकद्विकर्मकत्वविचारः ।

स्वकीयार्थ-विशेषाभ्यां कर्मणि साधयन्ति ये ।
द्विकर्मका अमी, ते च विज्ञातव्या दुहादयः।।९।।
आकर्षणं विशेषो अर्थो दुहो निःसारणन्तथा ।
स्वस्मै दाने प्रेषणञ्च वाञ्छा च याचिनोच्यते ।।१०।।
वेष्टने अन्तः स्थापने च रुचिर्धीरैः प्रयुज्यते ।
स्वोपदेशे प्रेरणञ्च जिज्ञासां पृच्छतिर्वदेत् ।।११।।
अवशेषणमादानमप्यर्थौ द्वौ चिञो मतौ ।
हृञः प्रापण आकर्षे तथा धीरैः प्रयुज्यते ।। १२ ।।

संयोजनं धारणञ्च वहेरर्थौ निगद्यते ।।१३ ।।
ब्रुविशासी *श्रावणे अपि वर्त्तेते प्रतिपादने ।
अतिक्रमं वदत्यर्थं जिर्वशीकरणन्तथा ।।१४ ।।
निग्रहो ग्रहणञ्चैव दण्डेरर्थौ प्रकीर्तितौ ।
संयोजनं प्रेषणञ्च नीञो अर्थौ द्वावुदाहृतौ ।।१५।।
आदानं धर्षणञ्चैव ग्रहेरर्थौ प्रकीर्तितौ ।
मन्थिः सञ्चालनञ्चार्थं वदेदुत्थापनन्तथा ।।१६।।
कृषिर्ग्रहण आकर्षे तथा धीरैः प्रयुज्यते ।
संयोजनं तथाकर्षः कृष्यर्थ इति केचन ।।१७।।
मुषो अपहरणञ्चार्थस्तथा वञ्चनमिष्यते ।
पचतिः साधनञ्चार्थं वदेद् विक्लेदनन्तथा ।।१८।।
कृञादीनां द्व्यर्थतान्तु केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।। क ।।
दुहां तदा द्विकर्मत्वमेकदा द्व्यर्थता यदा ।
एककर्माकर्म्मकत्वे प्रयोगो अपि विवक्षया ।।१९ ।।
गोविन्दो गां पयो दोग्धीत्यत्र दोग्धेर्द्विवृत्तिता ।
आकर्षएविशेषे गौः कर्म, निःसारणे पयः ।।२०।।
गोविन्दं याचते भक्तिं भक्त इत्यत्र याचतेः ।
लिप्सार्थे कर्म्मता भक्तेर्गोविन्दस्येतरार्थतः ।।२१।।
गोपालं गोकुलं कृष्णो रुरोधेत्यत्र वेष्टने ।
गोकुलं कर्म्म, गोपालः कर्मान्तः स्थापनार्थतः ।।२२।।
सन्तं पप्रच्छ सच्चेष्टां साधुरित्यत्र पृच्छतेः ।
जिज्ञासार्थे च सच्चेष्टा कर्म्म,सन्नितरार्थतः ।।२३।।
वल्लीमवाचिनोत् पुष्पं कृष्णो अत्र ग्रहणार्थतः
पुष्पस्य कर्म्मता, वल्ल्याः कर्म्मत्वमवशेषणे ।।२४।।
जहार राधिकां कुञ्जं कृष्णो अत्राकर्षणार्थतः ।
राधिका कर्म, कृञ्जस्य कर्म्मता प्रापणार्थतः ।।२५।।
अवहद् गोकुलं वत्सं गोविन्द इह गोकुलम् ।
कर्म्म संयोजनार्थे च, वत्सश्च धारणार्थतः ।।२६।।
गोविन्दः सहचो भक्तं ब्रूते अत्र प्रतिपादने ।
सद्वचः कर्म्म, भक्तस्तु श्रावणे; शास् ब्रवीतिवत्* ।।२७।।
जिगाय तेजो दैतेयं गोविन्दो अत्र वशीकृतौ ।
तेजसः कर्म्मता अन्यस्य कर्म्मतातिक्रमार्थतः ।।२८।।

प्राणानदण्डयदैत्यान् दैत्यारिरिह कर्म्मता ।
प्राणानां ग्रहणार्थे, च दैत्यानां निग्रहार्थतः ।।२९।।
निनाय गोपिकां कुञ्जं गोविन्द इह गोपिका ।
प्रेषणे कर्म्म, कुञ्जस्तु कर्म्म संयोजनार्थतः ।।३०।।
जग्राह दितिजांस्तेजो मुराररिह घर्षणे ।
कर्म्मता दितिजानाञ्च, आदाने तेजसस्तथा ।।३१।।
सिन्धुं ममन्थ पीयूषं गोविन्द इह कर्म्मता ।
सिन्धोः सञ्चालने, अन्यस्य कर्म्मतोत्थानार्थतः ।।३२।।
अकर्षत् कुसुमं वल्लीं कृष्णो अत्राकर्षणार्थतः ।
वल्ल्याः कर्म्मत्वमन्यस्य कर्म्मत्वं ग्रहणार्थतः ।।३३।।
दैत्यान् मुमोष पीयूषं गोविन्द इह वञ्चने ।
दैत्यानां कर्म्मतान्यत्तु कर्म्मापहरणार्थतः ।।३४।।
पचति श्रीहरिः कर्म्म मोक्षमित्यत्र साधने ।
मोक्षस्य कर्म्मता, अन्यत्तु कर्म्म विक्लेदनार्थतः ।।३५।।
करोति मालां पुष्पाणीत्याद्यन्येषामुदाहृतम् ।। क ।।
कर्म्महेतुर्दुहादीनां कर्म्मेति कैश्चिदुच्यते ।
तत्र * व्याचक्षते केचित् कारणं हेतुनोच्यते ।।३६।।
स क्वापि केवलः, क्वापि क्रियार्थसहितो मतः ।
दुहादीनां द्विवृत्तित्वस्वीकारं तेन कुर्वते ।। ३७ ।।
अन्ये व्याचक्षते हेतुशब्दः सम्बन्धिवाचकः ।
मुख्यार्थव्याप्यसम्बन्धि कमर्म गौणार्थयोगतः ।
दुग्धं दुदोह गोविन्दः कृष्णो दोग्धीत्यपीक्षते ।।३८।।

अथ कारकाणि ।

कारकं षड्विधं, कर्ता कर्म्मापि करणन्तथा ।
सम्प्रदानमपादानं तथाधिकरणं स्मृतम् ।।३९।।
मुख्यप्रयोजकः कर्त्ता क्रियाया एव मुख्यता ।
अन्यापेक्षि हि मुख्यत्वमपेक्षा कारकान्तरी ।।४०।।
कृष्णः पश्यति नेत्राभ्यां राधां वृन्दावने मुहुः ।
कृष्णो अस्तीत्यादिसिद्धिस्तु योग्यताश्रवणाद्भवेत् ।।४१।।

अथ कर्तृकारकम् ।

यः करोति स कर्तेति सर्वकर्म्मादयो अब्रुवन् ।
कर्ता त्रिधा मतो लोके स्वतन्त्रः प्रेरकस्तथा ।
कर्म्मकर्ता सो अनुक्त उक्तो अपि प्रत्ययैर्भवेत् ।। ४२ ।।

अथ कर्म्मकारकम् ।

क्रियाव्याप्यं भवेत् कर्म्म, तच्चतुर्था मनीषिभिः ।
प्राप्यं विकार्य्यं निर्व्वर्त्यमनीप्सितमपीरितम् ।। ४३ ।।
यत्र हि क्रियया कर्त्तुर्व्याप्तिमात्रं प्रतीयते ।
न वै कृत्यं न निष्पत्तिस्तत्प्राप्यं समुदाहृतम् ।
वनं गच्छति गोविन्दः प्राप्नोति गमनेन तत् ।। ४४ ।।
सदैवानुच्छिद्यमानमुच्छिद्यमानमेव वा ।
यत् कर्त्तुः क्रिययावस्थान्तरमापद्यते हि तत् ।
विकार्य्यं, तद् यथा वस्त्रं रजते, दहतीन्धनम् ।। ४५ ।।
यत् कर्तुः क्रिययोत्पत्तिं प्रकाशं वा प्रयाति तत् ।
निर्वत्यं, तद् यथा चक्रे कटं, सूतवती सुतम् ।। ४६ ।।
न प्राप्यं न च निर्वर्त्यं न विकार्यञ्च यद्भवेत् ।
अनभीष्टतया त्याज्यं तदनीप्सितमीरितम् ।
जहाति दुरितं साधुरित्यादि तदुदाहृतम् ।। ४७ ।।
आधारः स्यादधिष्ठादेः कर्म्म भावकृता तु न ।
(वाव्ययेनेत्येकेनित्यमित्येतदपरे अब्रुवन्)*
अधिष्ठितो व्रजं कृष्णो अधिष्ठानं गोकुले हरेः।
विकल्पाद्भावकृद्वर्ज्जमिति केचित् क्वचित्तु तत् ।। ४८ ।।
क्रियाविशेषणं कर्म्म तदमन्तं नपुंसकम् ।
सानन्दं सेवते साधुर्मुरारिचरणाम्बुजम् ।। ४९ ।।
शब्दार्थादेः प्रयोज्यस्य कर्म्मत्वं नियमाद्भवेत् ।
दूतरेषां प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं न तु कर्म्मता ।
सर्वत्रोभयसंज्ञाप्तावेषां कर्म्म नियम्यते ।। ५०।।
अन्येषां कर्त्तृकर्म्मत्वे द्वे स्यातामिति केचन ।

पाचयत्योदनं चैत्रं चैत्रेण वेत्युदाहृतं ।। ५१ ।।
त्यागार्थस्य लभेरेवं हृज्ञादीनां ग्रहेस्तथा ।
वा प्रयोज्यस्य कर्म्मत्वं नेतरस्येति केचन ।
वातस्त्याजयति स्थैर्यं वृक्षं वृक्षेण वेति दिक् ।। ५२ ।।

अथ करणकारकम्

क्रियते साध्यते कर्त्रा यदाश्रित्य वदन्ति तत् ।
करणं तद्विधा बाह्यमाभ्यन्तरमपि स्मृतम् ।। ५३ ।।
शरीरावयवादन्यद्यद्बाह्यमिति स्मृतम् ।
शरीरसमवेतं यत् तदाभ्यन्तरमुच्यते ।। ५४ ।।
चक्रेण दैत्यांश्चिच्छेद समरे मधुसूदनः ।
मनसा कृष्णपादाब्जं सेव्यते साधुना सदा ।। ५५ ।।

अथ सम्प्रदानकारकम् ।

दानमात्यन्तिकं येन लभ्यते पूजितादिना ।।
सम्प्रदानं तदुक्तं, तत् त्रिविधं परिकीर्त्तितम् ।। ५६ ।।
प्रेरकञ्चानिराकर्तृ तथानुमन्तृ कोविदैः * ।
द्विजाय गां ददौ साधुरित्यत्र प्रेरको द्विजः ।। ५७ ।।
ददाति तरवे तोयं सो अत्र न प्रेरकस्तरुः ।
निराकर्त्त नानुमन्ता नानिराकर्तृतां गतः ।। ५८ ।।
ददात्यतिथये साधुः फलमुलजलादिकं ।
अत्र न प्रेरयत्येष न निराकुरुते तथा ।
तथानुमन्यते दत्तमनुमन्ता ततो मतः ।।५९ ।।
ददात्यर्थस्य यत् कर्म्ममात्रं गृह्णाति तत् क्वचित् ।
सम्प्रदानत्वमाप्नोति भयं तस्यै ददात्यसौ ।। ६० ।।
ज्ञीप्समानः संप्रदानं श्लाघि स्था शप् ह्नुङां युजि ।
कृष्णाय श्लाघते गोपी तिष्ठते शपथे ह्नुते ।। ६१ ।।
यस्तोषयितुमिष्टो असौ श्लाघादेरिति केचन ।
यत्र ज्ञीप्सार्थता नैषां न तत्र संप्रदानता ।

गोविन्दं श्लाघते साधुरत्र श्लाघिः स्तुतिं वदेत् ।। ६२ ।।
ईप्सितं संप्रदानं स्यात् स्पृहेः स्पृहयति श्रियै ।
अभीप्सितं स्पृहेः कर्म्म कामी स्पृहयति प्रियां ।। ६३ ।।
राधीक्ष्योः संप्रदानत्वं शुभाशुभनिरूपणम् ।
यस्य तस्य यथा कृष्णो राधायै राध्यतीक्षते ।। ६४ ।।
धारिर्यदा वदत्यर्थं गृहीतापरिशोधनम् ।
तदास्य संप्रदानत्वमुत्तमर्णस्य दृश्यते ।
यथा धारयते प्रेमधनं कृष्णाय राधिका ।। ६५ ।।
आङ् प्रतिश्रु*र्यदैवार्थमङ्गीकारं वदेत्तदा ।
तप्प्रयोगे याचकस्य संप्रदानत्वमिष्यते ।
निकुञ्जगमनं गोपी प्रतिशुश्राव शार्ङ्गिणे ।। ६६ ।।
गृणातिः प्रत्यनुभ्याञ्चेद्भाषते भाषणे सति ।
प्रोत्साहनं तदास्य प्राक् शंसतः संप्रदानता ।
कृष्णायानुगृणात्येषा राधा प्रतिगृणात्यलम् ।। ६७ ।।
रुच्यर्थकर्ता यप्प्रीतिकृत्तस्य संपदानता ।
हरये रोचते राधा राधायै स्वदते हरिः ।। ६८ ।।
यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तस्यापि संप्रदानता ।
नाभिप्रेत्य विवक्षा चन्ने तदा संप्रदानता ।
प्रणम्य शम्भवे स्तौमि साधु दुर्गां प्रणम्य च ।। ६९ ।।
क्रोधार्थकस्य यत्रार्थस्तत्र स्यात् सम्प्रदानता ।
कृष्णः क्रुद्ध्यति दैत्याय शम्भुर्दैत्याय कुप्यति ।। ७० ।.
ईर्षासूयाद्रुहार्थार्थो यत्र स्यात् क्रोधपुर्वकः ।
तस्यापि संप्रदानत्वं सा सपत्न्यै सदेर्ष्यति ।
असूयति सपत्न्यै सा द्रुहयत्यपि नितम्बिनी ।। ७१ ।।
भार्य्यामीर्ष्यति कान्तो अयमातुरो द्वेष्टि भेषजं ।। ७२ ।।
संप्रदानस्य कर्म्मत्वं सोपसर्गक्रुधिद्रुहोः ।
परिक्रुध्यति दैतेयान् संद्रुहयति च केशवः ।।७३ ।।
भावकृद्भिः संप्रदानस्याधारत्वं कुपां मतम् ।
रिपौ कोपो न कस्यास्ति मित्रे कस्यास्ति न स्पृहा ।। ७४ ।।

अथाऽपादानकारकम् ।

विश्लिष्यतः पदार्थस्य प्रथमो यः समाश्रयः ।
तदापदानमायातो वैकुण्ठाद् गोकुलं हरिः ।। ७५ ।।
अपादानमिदं द्वैधमचलं चलमित्यपि ।
पर्व्वतादवतीर्णो असौ धावतो अश्वात् पपात सः ।। ७६ ।।
भयहेतुरपादानं भयत्राणार्थयोर्भवेत् ।
कृष्णाद् विभेति दैत्यो अस्मात्रायते देवतां हरिः ।। ७७ ।।
अपादानं पराजेस्तद्यत् सोढुं नैव शक्यते ।
मधुसूदनसंग्रामात् पराजिग्ये दनुद्भवः ।। ७८ ।।
अपादानञ्च जन्यर्थकर्त्तुर्भवति कारणम् ।
त्रैलोक्यं जायते विष्णोर्म्मु क्तिः स्यात् कृष्णाभक्तिः ।। ७९ ।।
आद्यौपलम्भनस्थानं भुवो अपादानमिष्यते ।
हिमाद्रेः प्रभवत्येषा स्वर्णादी मुक्तिदायिनी ।। ८० ।।
त्यज्यमानं विरामे अपादानं स विरतो भवात् ।। ८१ ।।
तदपादानमन्तर्धौ यस्यादर्शनमिष्यते ।
सदान्तर्दधते सन्तः सदाचारविवर्ज्जितात् ।। ८२ ।।
अपादानं प्रमादे तु युक्तानुष्ठेयमिष्यते ।
नैव सन्तः प्रमाद्यन्ति धर्म्मशास्त्रोक्तकर्म्मणः ।। ८३ ।।
अपादानं जुगुप्साया हेतुः पापाज्जुगुप्सितः ।। ८४ ।।
यच्च कर्म्मप्रवृत्तेः स्यात् प्रतिषेधस्य कारणम् ।
वारणे तदपादानं क्षेत्रे गौर्वारितो यवात् ।। ८५ ।।
कर्म्मणाः पूर्वसंश्लेषाश्रयो अपादानमिष्यते ।
आदाने, श्रीहरेर्म्मुक्तिमादत्ते भक्तिमान् जनः ।। ८६ ।।

अथाऽधिकरणकारकम् ।

आश्रित्य विषयोकृत्य वसेत् कर्त्ताथ कर्म्म वा ।
क्रियया सार्द्धमथवा क्रियाद्वारेण वर्त्तते ।
शास्त्रे अधिकरणं तत् स्यात् कैलासे अस्ति महेश्वरः ।। ८७ ।।
शीर्षे चन्द्रं दधातीशः, शम्भौ लोकः प्रमोदते ।

लभते असौ सुखं कृष्णे, कृष्णे प्रीणाति भक्तिमान् ।। ८८ ।।
अभिव्यापकमौपश्लेषिकमाभ्यर्णिकं चैवम् ।
वैषयिकञ्च चतुर्द्धा मतमधिकरणं विशेषज्ञैः ।। ८९ ।।
तिलेषु तैलमित्यादावभिव्यापकमिष्यते * ।
वने सिंहो वसत्यत्र औपश्लेषिकमीरितं ।। ९० ।।
साधुर्वासति गङ्गायामित्यत्राभ्यर्णिकं मतम् ।
धर्म्मे वेदाः प्रमाणं स्युरत्र वैषयिकं स्मृतम् ।। ९१ ।।

अथ कारकादीनामुक्तानुक्तत्वे ।

कर्त्रादिविहितैरुक्तं कर्त्रादि स्यात् तिङादिभिः ।
गोविन्दं सेवते साधुः साधुना सेव्यते शिवः ।। ९२ ।।
साधुना रक्षितः कृष्णाः साधुः कृष्णेन रक्षितः ।
तार्क्ष आरुढ़कृष्णे अयं श्रेष्ठः अयं मधुसुदनः ।। ९३ ।।
क्वचित् कारकवत् प्रोक्तं हेतुप्रभृतिकं बुधैः ।
पुण्यानि सखि कृष्णे न गोपानाममितान्यहो ।। ९४ ।।
सम्बन्धः कारकाद् भिन्नो यद्यपि स्यात् तथापि सः ।
उक्तो भवेत् समासेन दृष्टः पीताम्बरो हरिः ।। ९५ ।।

अथ सम्बन्धाः ।

विशिष्टबुद्धिहेतुः स्यादुपश्लेषो य उच्यते ।
स सम्बन्धः, स चानेकविधः स्वामिकादिकः ।। ९६ ।।
नृपस्य धनमित्यादौ स्वस्वामिक उदाहृतः ।
हरेर्वदनमित्यत्रावयवावयवी मतः ।। ९७ ।।
अध्यापकस्य व्याख्यानमित्यत्र वाच्यवाचकः ।
गङ्गाया जलमित्यादावाधाराधेय संज्ञकः ।। ९८ ।।
पितुस्तनय इत्यादौ योनिसम्बन्ध उच्यते ।
भट्टस्य शिष्य इत्यादौ विद्यासम्बन्ध ईरितः ।। ९९ ।।
अश्वस्य घास इत्यादौ भक्ष्यभक्षक उच्यते ।

वस्त्रस्य तन्तुरित्यादौ कार्य्यकारणमुच्यते ।। १०० ।।
एवमन्येपि सम्बन्धा इष्टा व्याहृतिकोविदैः ।
संयोगः समवायश्च सम्बन्धो द्विविधः स्मृतः ।। १०१ ।।
यथा राज्ञो धनं, गन्धः पुष्पाणामिति केचन ।
भेद्यभेदकयोः श्लेषः सम्बन्धः स चतुर्व्विधः ।। १०२ ।।
स्वस्वामी जन्यजनको अवयवावयवी तथा ।
स्थान्यादेश इति प्रोक्तः सम्बन्धश्चोपचारतः ।
विप्रस्य कम्बलः, पुत्रो ममेत्यादीति केचन ।। १०३ ।।
कर्म्मादिविषये अपि स्यात् कर्म्मादावविवक्षिते ।
सम्बन्धस्य विवक्षायां षष्ठीत्याहुर्म्मनीषिणः ।
उदाहृतं हि माषाणामश्नीयादिति कोविदैः ।। १०४ ।।
अपरेण प्रयुक्तञ्च न च स्निह्यति कस्यचित् ।
किं कुर्म्म कस्य वा ब्रूम इत्यादिकमपीक्ष्यते ।। १०५ ।।
कारकोक्तविधिः स्वल्पो मयात्र परिकल्पितः ।
विस्तारेणैव विज्ञेयस्तन्त्रान्तरविलोकनात् ।। १०६ ।।
वैद्यगौराङ्गपुत्रश्रीभरतेन विपश्चिता ।
पाठकानां सुबोधाय कारकोल्लास ईरितः * ।। १०७ ।।

।। इति महामहोपाध्याय-गौराङ्गमल्लिकात्मज-भरतमल्लिकविरचितः कारकोल्लासः समाप्तः ।।